

STUDIJE I ČLANCI

Marko Bala

IZMEĐU SCILE I HARIBDE: CIVILNO DRUŠTVO U SRBIJI PROTIV POLITIČKOG AUTORITARIZMA I EKONOMSKOG NEOLIBERALIZMA

SAŽETAK

Temu rada čini društveno-politička kriza u Srbiji koja je usledila nakon pada novosadske nadstrešnice 1. novembra 2024. Rad je istorijsko-teorijskog karaktera i ima višestruku svrhu. U prvom delu razmatramo strukturalne faktore koji su generisali akutnu krizu u Srbiji, pri čemu se povlače određene paralele sa raspadom Jugoslavije. Cilj nam je da pokažemo kako se u osnovi današnje krize u Srbiji nalaze isti faktori koji su uzrokovali raspad jugoslovenske federacije. Drugi deo rada je posvećen analizi studentsko-građanskih protesta, a namera nam je da pokažemo kako ova pojava predstavlja klasičan slučaj borbe civilnog društva protiv represivne države. Smatramo da protestni pokret nije nastao isključivo kao reakcija na politički autoritarizam, već i kao neposredan odgovor društva na razorne posledice neoliberalne ekonomske politike koja se u Srbiji primenjuje gotovo tri decenije. Stoga, tekuću eskalaciju tenzija posmatramo u polanjijskom duhu, kao pokušaj samozaštite društva protiv ekscesa slobodnog tržišta. U trećem delu se bavimo odgovorom državnog aparata na socijalnu pobunu predvođenu studentima. Nekoliko mogućih političkih trajektorija u doglednoj budućnosti predloženo je u zaključnom delu rada.

KLJUČNE REČI

socijalna kriza; Srbija;
studentski protesti;
civilno društvo;
autoritarizam;
neoliberalizam

Uvod: Godina nade, dani besa

Siguran sam da svako od vas želi da ide dalje od površnog socijalnog analitičara koji posmatra samo efekte, a ne hvata se ukoštac sa temeljnim uzrocima.

Martin Luther King, Jr. (1991 [1963]:290)

Gotovo u svakom društvu povremeno se odigra jedan dramatičan događaj koji trajno naruši funkcionisanje etabliranog poretka, izmeni tok dotadašnjeg načina života i dovede do fundamentalnih i ireverzibilnih promena. Istorija pruža obilje primera događaja koji dovode do socijalnih previranja i odlučujućih prekretnica. Godine 1955. Roza Parks (*Rosa Parks*) odbila je da

poštuje redosled sedenja u autobusu prema pravilima rase segregacije, što je bio događaj koji je inicirao borbu afroameričkih građana za jednaka prava. Godine 1960. južnokorejski diktator Singman Ri (*Syngman Rhee*) pokušao je da izvede izbornu prevaru, što je izazvalo studentske demonstracije koje su dovele do njegovog svrgavanja. Ubrzo nakon pada Berlinskog zida 1989, policija u Pragu je pretukla grupu studenata koja je želela da oda poštu čehoslovačkom aktivisti ubijenom tokom nacističke okupacije. Incident je poslužio kao okidač za niz masovnih demonstracija koji je postao poznat kao Plišana revolucija. Dana 17. novembra 2010. u tuniskom gradu Sidi Buzid policija je konfiskovala štandove uličnog prodavca voća Muhameda Buazizija (*Mohamed Bouazizi*). Nakon bezuspešnog pokušaja obraćanja gradskim vlastima za pomoć, Buazizi je izvršio čin samospaljivanja, usled čega je ubrzo i preminuo. Tragični događaj je postao varnica koja je zapalila politički požar u zemljama Magreba i Mašrika koji je ostao upamćen kao Arapsko proleće.

U svim pomenutim primerima *inicijalnog događaja* (engl. *trigger event*) moguće je prepoznati isti obrazac – odigravanje dramatičnog događaja koji za posledicu ima mobilizaciju šireg društva i izražavanje kolektivnog nezadovoljstva postojećim socijalnim poretom. Krajnji ishodi procesa koji biva ju pokrenuti takvim događajima veoma često su neanticipirani.¹ Teoretičar i praktičar nenasilne direktne akcije Bil Mojer (*Bill Moyer*) inicijalni događaj definiše kao „šokantan incident velikog publiciteta [koji] javnosti dramatično razotkriva kritičan socijalni problem na živopisan način” (navedeno prema Engler and Engler 2014). Jedan takav inicijalni događaj odigrao se u Srbiji 1. novembra 2024, kada je prilikom urušavanja nadstrešnice na Železničkoj stanici u Novom Sadu poginulo šesnaest osoba, dok je jedina preživela osoba ostala trajni invalid. Tragični događaj je uistinu razotkrio „kritičan socijalni problem na živopisan način”, a to je problem sistemske korupcije, postavši jezgro protesta koje su pokrenuli studenti i koji su zadobili podršku šire populacije. Dana 1. novembra 2025. u Novom Sadu je održan komemorativni skup u znak sećanja na žrtve tragedije kojem je prisustvovalo preko sto hiljada građana. Preuzimajući naslov knjige Toda Gitlina (*Todd Gitlin*) o revolucionarnim zbivanjima šezdesetih godina prošlog veka (Gitlin 1987), buran period koji je protekao od datuma urušavanja nadstrešnice do njegovog komemorativnog obeležavanja mogao bi se opisati kao *godina nade, dani besa*.

Inicijalni događaji poput novosadske tragedije mogu se teorijski interpretirati pomoću koncepta „socijalna drama”. Viktor Tarner (*Victor Turner*)

1 Pojedini autori (Kuran 1989) zastupaju mišljenje da su revolucije u Francuskoj 1789, Rusiji 1917. i Iranu 1979. bile neanticipirani događaji, čak i sa stanovišta revolucionarnih lidera. Isti autor smatra da je stabilnost ustanovljenog poretka često iluzorna i da jedan „pogodan šok” može pokrenuti lančanu reakciju koja razotkriva do tada skrivene konflikte u društvu (Kuran 1989:42).

smatra da socijalne drame slede sekvencijalnu shemu, koja započinje određenim „prestupom” koji predstavlja flagrantno kršenje moralnih normi i koji iz temelja ugrožava institucionalizovani poredak (Barker 1999:19). Incidencija takvih događaja zapravo nije retka, ali postojeće strukture obično uspevaju da neutrališu njihov potencijalno destabilizujući efekat različitim intervencijama, koje se mogu kretati od koncesije, preko represije, do ignorisanja samog događaja. Međutim, u nekim slučajevima prestupi izazivaju snažnu reakciju šireg društva i postaju događaji koji iniciraju dalekosežne procese, a koji na radikalnan način transformišu socijalni život i socijalne strukture. Kako jedan autor primećuje:

„Kolektivna akcija ima element remećenja rituala, nepoštovanja vlasti i izazivanja postojeće strukture. Odluka o kolektivnoj akciji pokreće lanac incidenata, odluka, kontraodgovora i mobilizacija koji zajedno daju interni temporalni narativ o „događaju”, kako se on odvija, od „prestupa” preko „krize”, do konačnog ishoda. Naravno, obično su takvi „događaji” relativno kratkotrajni i ograničeni u svojim kumulativnim efektima na socijalnu strukturu i sopstvo. [...] Ali kada događaji otpočnu, učesnici ne mogu znati kako će se oni završiti” (Barker 1999:23).

Ono što je za inicijalne događaje karakteristično, jeste da oni ne predstavljaju *uzroke* socijalnih promena *per se*. Ipak, takvi događaji otkrivaju latentne tenzije koje vrebaju ispod površine *statusa quo* i služe kao katalizatori akumuliranog nezadovoljstva u jednom društvu. Tako su, na primer, neredi u Los Anđelesu 1992. godine, u kojima je poginulo na desetine ljudi, prividno bili uzrokovani prekomernom upotrebom sile nad afroameričkim građaninom i oslobađajućom presudom nad policajcima koji su učestvovali u ovom kontroverznom slučaju. Istinski uzrok socijalnih nemira treba locirati u problemu sistemske rasne diskriminacije u američkom društvu, a svakako da nije beznačajno to što su se nemiri u Los Anđelesu dogodili u periodu kada se američka privreda nalazila u oštroj recesiji (Felker-Kantor 2017). Konzistentno s takvim shvatanjem, autor ovog rada smatra da tragični događaj u Novom Sadu nije bio primarni uzrok kolektivne mobilizacije, već inicijalna kapisla za sva potonja dramatična dešavanja. Novosadska tragedija potvrđuje kinesku poslovicu da „jedna iskra može izazvati požar u preriji” (navedeno prema Kuran 1989:60). Ova poslovična iskra na drugom mestu je opisana kao „kap krvi koja je prelila čašu punu gneva” (Bala 2025).

Tokom prve godine studentsko-građanskih protesta protiv vladajućeg režima u Srbiji objavljen je značajan broj tekstova (publicističkog, akademskog i literarnog tipa) koji za temu imaju ove događaje. Neki od tekstova pružili su izvestan doprinos analizi kolektivne akcije studentskog pokreta,

političke represije i ostalih burnih događaja, a njihova dodatna vrednost sastoji se u tome što otkrivaju način na koji su autori percipirali studentski pokret, pridružene građane i organizacije u relativno ranoj fazi borbe protiv političkog despotizma Aleksandra Vučića.² Međutim, glavni nedostatak ovih radova je propust autora da društveno-političku krizu u Srbiji podvrgnu sistematičnoj analizi i tako dođu do njenih korenitih uzroka, a koji daleko nadilaze problem korupcije državnih funkcionera i netransparentnost infrastrukturnih projekata. Cilj ovog rada upravo jeste da identifikuje strukturalne faktore koji se nalaze u osnovi aktuelne krize koja je zahvatila srpsko društvo. Pri tom, autor se rukovodio shvatanjem da „jednom kada je protest priznat kao oblik političke borbe, glavno istraživačko pitanje neminovno mora biti odnos između onoga što protestanti rade, konteksta u kojem to čine i različitih odgovora države” (Piven and Cloward 1979:xx).

Osamdesetih godina prošlog veka termin *civilno društvo* doživio je istinsku renesansu (Kocka 2010:15). Objašnjenje za ovaj fenomen može se pronaći u političkim događajima koji su se u tom periodu odigrali u zemljama Istočne Evrope, Latinske Amerike i Jugoistočne Azije, u kojima su se građanske organizacije suprotstavile autokratskim režimima i dovele do njihovog svrgavanja. Među brojnim primerima možemo izdvojiti radnički pokret Solidarnost u Poljskoj, koji je svog glavnog neprijatelja imao u komunističkom režimu generala Jaruzelskog (Arato 1981). Pored toga što je termin otada ušao u politički diskurs i širu upotrebu, postalo je uobičajeno smatrati civilno društvo i građansku participaciju činiocima od krucijalnog značaja za očuvanje vitaliteta demokratije (Hauard 2008:61).

Uporedo sa renesansom civilnog društva, tokom osamdesetih došlo je i do obnovljenog interesovanja sociologa za rad političkog ekonomiste Karla Polanija (*Karl Polanyi*) (Luban 2017). Ovo se posebno odnosi na klasičnu studiju *Velika transformacija* (Polanji 2003 [1944]), u kojoj je autor izneo

2 Među relevantnim tekstovima može se navesti zbornik radova *Protest je ispit* (Spaić 2025), u kojem različiti autori u ulozi svedoka-učesnika iznose svoje refleksije o studentskoj pobuni u Srbiji. Značajan izvor tekstova predstavlja vebsajt *Jacobin*, gde su na engleskom jeziku objavljeni radovi srpskih autora o ovoj temi (Balunović 2025; Jakovljević 2025; Kamatović 2025; Vujanić 2025), a svoj doprinos razmatranju tekućih dešavanja pružili su i drugi autori (Bursać 2025; Ferrero-Turrión and Pérez 2025; Filipović 2025; Glavardanov 2025; Hasa 2025; Milosavljević 2025; Salzmänn 2025; Zvijer, Radoman, and Marković 2025). Pored nebrojenih novinskih tekstova, možemo navesti i časopis *Književne vertikale*, koji je u svom 35. broju objavio više literarnih radova na temu studentskih protesta. U okviru ovog broja objavljen je i jedan sociološki esej (Bala 2025), u kojem je izvršena disekcija socijalnih procesa koji su usledili nakon kolektivne traume 1. novembra 2024. Rad predstavlja svojevrsan spoj ponerologije i razumevajuće sociologije, jer je težište na subjektivnim faktorima koji su studente i građane naveli da se upuste u borbu protiv vladajućeg režima. U ovom radu pak akcenat je na strukturalnim faktorima koji su generisali današnju akutnu krizu u srpskom društvu.

beskompromisnu kritiku *laissez-faire* ideologije koja je odlikovala civilizaciju XIX veka. Sržna ideja *Velike transformacije* jeste shvatanje da je sistem samoregulativnog tržišta predstavljao utopijski projekat koji je imao razorne posledice po društvo. Stoga je ekspanziju slobodnog tržišta pratila kontratendencija, a to su mere koje je društvo preduzimalo kako bi se zaštitilo od devastacija uzrokovanih takvim ekonomskim sistemom (Polanji 2003 [1944]:17–18). Tako je slobodno tržište u sebi nosilo klicu vlastitog uništenja, budući da su, posmatrani sa Polanjijevog stanovišta, fašizam, socijalizam i njudilovska socijaldemokratija bili pokušaji samozaštite društva od destruktivnog uticaja tržišne ekonomije (Polanji 2003 [1944]:235).

Dok je u vreme pisanja ove studije delovalo da je ideja o ničim neograničenom tržištu zauvek mrtva, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina minulog veka *laissez-faire* doktrina ponovo postaje vladajuća ortodoksija, ovoga puta pod nazivom *neoliberalizam*. Osnovni elementi neoliberalne ekonomske politike (p)ostali su deregulacija, privatizacija i liberalizacija tržišta, dok su vodeću ulogu u širenju takve politike preuzele međunarodne finansijske institucije poput Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i Svetske banke „kroz koje su ove ideje gurane ka nevoljnim siromašnim zemljama koje su često bile u velikoj potrebi za zajmovima i donacijama” (Stiglic 2004:26).

U skladu sa navedenim stavovima, smatramo da tekuća dešavanja u Srbiji treba posmatrati kao pobunu civilnog društva, kako protiv političkog autoritarizma, tako i protiv ekonomskog neoliberalizma, dok novosadskoj tragediji pripada status inicijalnog događaja. Socijalna fermentacija u Srbiji nastupila je nakon gotovo tri decenije dosledne primene neoliberalne ekonomske politike koja je devastirala njeno društvo i privredu, a koja se od 2012. godine primenjuje pod patronatom autokratskog političkog sistema.³ Iz tog razloga današnju studentsko-gradansku pobunu posmatramo u polanjijevskom duhu – kao neposredan odgovor civilnog društva na razoran uticaj takve politike u cilju vlastite zaštite. U trećoj deceniji XXI veka *autoritarno-neoliberalni režimi* postali su pravilo, a ne izuzetak (Sadad-Filho 2021:134–135). Istovremeno, došlo je do proliferacije društvenih pokreta čije je delovanje usmereno protiv političkih režima ovog tipa. Takve tendencije objašnjavaju neprekidno interesovanje za Polanjijevo delo, koje je postalo ugaoni kamen sociološke analize raznorodnih društvenih pokreta, od Sijetla do Porto Alegrea (Luban 2017).

3 Ovo svakako ne znači da tokom prethodnih decenija u Srbiji nije bilo kolektivnog organizovanja u cilju pružanja otpora ekonomskom neoliberalizmu. O tome, između ostalog, svedoči veliki talas štrajkova tokom 2003. i 2004. kao i drugi takav talas tokom 2009. i 2010. godine (Obradović 2017:210).

Od interetničkog do intraetničkog konflikta

Nepobitna je činjenica da se srpsko društvo nalazi u stanju duboke krize. Ova kriza očitava se u praktično svakom segmentu institucionalizovanog poretka – politici, privredi, zdravstvu, obrazovanju, medijima, pravosudnom sistemu. Međutim, ukoliko želimo da otkrijemo temeljne uzroke društvene krize u Srbiji, neophodno je najpre identifikovati njena istorijska ishodišta. Uvođenje istorijske perspektive deluje kao imperativ iz razloga što koreni današnje krize sežu u prošlost, mnogo pre 2024. godine, kada se odigrao inicijalni događaj. Primena istorijskog pristupa na fundamentalan način menja percepciju aktuelnih dešavanja i otkriva zapanjujuću sličnost u pogledu uzroka nasilnog raspada Jugoslavije i strukturalnih faktora koji su generisali akutnu krizu u jednoj od njenih zemalja naslednica.

Kao glavni uzroci raspada jugoslovenske federacije navode se različiti endogeni i egzogeni faktori – virulentni nacionalizam; civilizacijske razlike između njenih konstitutivnih republika i naroda; tegobno istorijsko nasleđe; neodgovorni populizam političkih elita; okončanje Hladnog rata; Ustav iz 1974. godine, koji je faktički konfederalizovao državu itd.⁴ Prisutna je i tendencija ka „personalizaciji konflikta” (Gibs 2010:16), tako da se jedini razlog jugoslovenske tragedije pronalazi u (patološkoj) ličnosti Slobodana Miloševića. Kako piše Suzan Vudvord (*Susan Woodward*), uporedo sa oružanim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, vodila se i „bitka oko interpretacije” (Woodward 2003:73), odnosno sukob različitih shvatanja faktora koji su doveli do građanskog rata. Nema nikakve sumnje da je dominantan stav onaj prema kojem je primarni uzrok jugoslovenske krize bio nacionalizam. Takvo shvatanje je, između ostalih, izneo sociolog Bogdan Denić u svojoj knjizi o velikoj jugoslovenskoj drami (Denić 1996:39).

S druge strane, postoje autori koji zastupaju dijametralno suprotno gledište, prema kojem glavnu odgovornost za nasilnu smrt Jugoslavije snosi MMF i neoliberalni program strukturalnog prilagođavanja koji je ova država bila prinuđena da sprovede u skladu sa njegovim diktatima (Barratt Brown 1997:310; Chossudovsky 2003:257–277; Frank 1992:53; Gervasi 1992/1993:43; Gibs 2010:126; Gowan 1999:18–27; Parenti 2000:21; Woodward 1995:19). Takvo stanovište izokreće konvencionalni narativ o ishodištima građanskog rata u Jugoslaviji – nacionalizam nije bio neposredan uzrok jugoslovenske krize, već njegova tragična posledica. Drugim rečima, duboka ekonomska kriza proizvela je političku nestabilnost i interetničke animozitete, za kojima su sledili dezintegracija države, oružani sukobi i ratni zločini. Jedan autor piše da je Jugoslavija tokom 1980-ih bila:

4 Ovakvi pogledi na izvore jugoslovenskih sukoba mogu se pronaći u zborniku radova *Susedi u ratu* (Halpern i Kajdikel 2002).

...toliko opterećena spoljnim dugom da je 1984. postalo jasno [...] da će bez olakšanja duga rezultat morati da bude militarna vlast, građanski rat, ili i jedno i drugo. Da bi zatim dodao so na ranu, MMF je gurnuo jugoslovensku federalnu državu u de facto samoubistvo obavezujući je da iz svog budžeta eliminiše transferna plaćanja svojim konstitutivnim republikama, koja su de facto bila cement koji je federaciju držao na okupu (Frank 1999).

Takvo viđenje uzroka raspada Jugoslavije najeklatantnije je izrazio nekadašnji urednik časopisa *Volstrit džurnal* Džud Vaniski (Jude Wanniski): „Međunarodni monetarni fond je bio taj koji je razbio jugoslovensku federaciju na delove svojom 'šok terapijom' iz 1987” (Wanniski 1999).⁵ Iako bi se ono moglo kritikovati kao ekonomski redukcionizam, postoji obilje dokaza koje ide u prilog takvom stanovištu.⁶

Sedamdesetih godina minulog veka globalna ekonomija ušla je u najoštriju recesiju od Velike depresije, što je imalo dalekosežne reperkusije, a jedna od njih bila je dužnička kriza zemalja Drugog i Trećeg sveta. Promene u međunarodnom ekonomskom okruženju nepovoljno su se odrazile i na jugoslovensku privredu. Suočena sa nemogućnošću servisiranja dugova, jugoslovenska vlada se obratila međunarodnim kreditorima za finansijsku pomoć. Primena programa makroekonomske stabilizacije u skladu sa zahtevima MMF-a započela je 1979. godine i trajala je sve do raspada federacije 1991. godine (Gibs 2010:95). Drakonske mere štednje koje je nametnuo MMF obuhvatale su zamrzavanje nadnica, smanjenje budžetskih izdataka za socijalne programe, devalvaciju valute, kao i povećanje izvoza i smanjenje uvoza, što je uzrokovalo nestašice robe široke potrošnje.

Sudeći po svim makroekonomskim pokazateljima, posledice programa strukturalnog prilagođavanja po jugoslovensku privredu bile su strahovite. Nakon iniciranja reformi 1980. godine, industrijski rast je u periodu 1980–1987. spao na 2,8%; tokom 1987–1988. bio je sveden na nulu; da bi do 1990. godine iznosio negativnih 10% (Chossudovsky 2003:260). Stopa inflacije je do 1986. godine iznosila 190%, 1987. godine 419%, da bi naredne godine dostigla 1232% (Woodward 1995:96). Krajem 1989. godine stopa inflacije u Jugoslaviji iznosila je neverovatnih 2800% (Obradović 2017:203). Makroekonomska politika, sprovedena po nalogu MMF-a, dovela je do duboke socijalne krize i pada životnog standarda jugoslovenskih građana (Gibs 2010:96).

5 Moguće je da je Vaniski mislio na šok terapiju iz 1989, budući da je Vlada Ante Markovića početak sprovođenja takve ekonomske politike obznanila u decembru te godine (Woodward 1995:114).

6 Dokaze za njegovu verodostojnost pružio je i Vikiliks 2012. godine objavljivanjem Stratforovog dokumenta na svom veb sajtu („Stratfor: MMF jedan od krivaca za raspad Jugoslavije” 2012).

Posebno je važno istaći da je jedan od vodećih zagovornika neoliberalnog programa strukturalnog prilagođavanja tokom 1980-ih bio Slobodan Milošević. Godine 1988. Miloševićeva komisija, sačinjena od pristalica slobodnog tržišta, podnela je izveštaj koji je delovao kao „list istrgnut iz knjige MMF-a” (navedeno prema Barratt Brown 1997:301). Radikalna promena u Miloševićevom stavu prema programu strukturalnog prilagođavanja nastupila je 1989. godine. Kao objašnjenja ove nagle transformacije navode se populističko ponašanje usled neodobravanja ekonomskih reformi u javnosti; Miloševićevo nastojanje da tim putem pridobije podršku Jugoslovenske narodne armije; ali i mogućnost korišćenja ostataka socijalističkog sistema u svrhe korupcije (Gibs 2010:110). S druge strane, Ante Marković je po preuzimanju funkcije premijera pokrenuo niz radikalnih ekonomskih reformi. Marković se prilikom sastanka sa američkim predsednikom Bušom (*Bush*) u oktobru 1989. obavezao da će, kao uslov za dobijanje novog paketa ekonomske pomoći, sprovesti pomenute reforme.⁷ Program ekonomskih reformi je, kratkoročno posmatrano, imao pozitivne rezultate, jer je obuzdao inflaciju i uveo internu konvertibilnost dinara (Obradović 2017:203). Međutim, šok terapija je ubrzo pokazala katastrofalne rezultate.⁸

Političke elite u Srbiji, Sloveniji, Hrvatskoj i drugim republikama izrazile su oštro protivljenje ekonomskom programu federalne vlade i počele da povlače unilateralne poteze (Chossudovsky 2003:266; Gibs 2010:122; Gowan 1999:25). Nacionalni lideri u jugoslovenskim republikama privukli su masovnu podršku propagiranjem nacionalizma, šovinizma, ksenofobije i rasizma. Populizam nacionalističkih političara uoči i tokom raspada Jugoslavije predstavlja empirijsku potvrdu sociološkog shvatanja da je etnicitet sredstvo kojim elite manipulišu zarad vlastitih partikularističkih ciljeva (Malešević 2009:211). Široko rasprostranjeno nezadovoljstvo ekonomskim prilikama u zemlji manifestovalo se u vidu interetničkih animoziteta koji su prerasli u otvoreni građanski rat. Do sredine 1991. godine Jugoslavija je progutala fatalnu dozu gorkog ekonomskog leka koji su propisali njeni međunarodni kreditori. Neoliberalni program strukturalnog prilagođavanja doslovno je uzeo svoj danak u krvi.

⁷ Prema pisanju *Njujork tajmsa*, Marković je bio svestan da će takve mere neminovno dovesti do produblivanja socijalne krize i interetničkih tenzija u Jugoslaviji (“Yugoslav Premier Seeks U.S. Aid” 1989). Iza uslova pružanja finansijske pomoći može se nazreti namera zemalja Zapada da se Jugoslavija preusmeri od samoupravnog socijalizma ka neoliberalizmu (Chossudovsky 2003:262; Gibs 2010:97). Ovome treba dodati da su Amerika i Evropska zajednica u proleće 1991. odbile Markovićevu molbu u vezi sa olakšanjem jugoslovenskog spoljnog duga. S druge strane, zapadne zemlje su Poljskoj, Mađarskoj i Češkoj pružile neophodnu ekonomsku pomoć (Woodward 2003:85–86).

⁸ Za detaljan pregled posledica šok terapije u Jugoslaviji v. Chossudovsky 2003:261–265.

Devedesete godine prošlog veka za Srbiju su bile period oružanih sukoba, međunarodnih sankcija i strane intervencije. Neprijateljsko ponašanje Zapada prema Srbiji prevashodno je bilo motivisano odbijanjem Miloševićevog režima da sprovede sveobuhvatan program privatizacije i tako eliminiše poslednje reziduume samoupravnog socijalizma (Gibs 2010:110). Takva situacija se promenila nakon političkih promena 5. oktobra 2000. Ubrzo nakon formiranja Vlade Zorana Đinđića, inaugurisane su neoliberalne reforme koje su podrazumevale deregulaciju, liberalizaciju tržišta i privatizaciju preduzeća. Šok terapija u Srbiji, nakon desetogodišnjeg prekida, ponovo je bila u punom zamahu.

Kao i u jugoslovenskom slučaju, neoliberalna ekonomska politika u Srbiji imala je razoran efekat po privredu i društvo. Negativni rezultati takve politike veoma brzo su postali evidentni. Preduzeća koja nisu bila privatizovana završila su u stečaju i zemlja je u kratkom periodu bila deindustrijalizovana. Usled toga došlo je do masovnog ukidanja radnih mesta i drastičnog porasta stope nezaposlenosti. Procenjuje se da je u periodu 2001–2007. otpušteno oko 400 000 radnika (Obradović 2017:439). Pored toga što je došlo do strmoglavog pada životnog standarda, moć pauperizovane radničke klase da se suprotstavi takvim političkim merama bila je značajno redukovana. Poput radnika u Engleskoj XIX veka, radnik u Srbiji je u osvit XXI veka postao „beskućnik u društvu” (Polanji 2003 [1944]:90).

Kao i u ostalim bivšim socijalističkim zemljama, u Srbiji je u tom periodu uspostavljen „burazerski i mafijaški kapitalizam” (Stiglic 2004:143). Pojedini ekonomisti su veoma rano upozorili da će jedna od štetnih posledica neoliberalne politike biti i značajan porast nivoa korupcije (Kovačević 2012). Koliko je socijalna polarizacija u ovom periodu postala izražena, govori podatak da je početkom 2003. godine svega tri posto stanovništva posedovalo 80–85% nacionalnog kapitala (Obradović 2017:209). Inflacija je postala nekontrolisana, pa se tako Srbija 2005. godine sa stopom inflacije od 17,7% našla na prvom mestu u Evropi (Obradović 2017:445). Pomenute trendove pratio je i masovan egzodus stanovništva, što se posebno odnosilo na visokoobrazovani segment radne snage.

Srbija je u prvim decenijama XXI veka iskusila vlastitu verziju Velike depresije. Građani su svoje razočarenje političkim promenama artikulisali na predsedničkim izborima 2004. godine i 2008. godine, na kojima kandidat vladajuće Demokratske stranke Boris Tadić jeste odneo pobjedu, ali uz tesnu većinu glasova. Na predsedničkim i parlamentarnim izborima održanim 2012. godine, pobjedu je odnela Srpska napredna stranka. Posmatrano iz retrospektive, izborni poraz neoliberalnog predsednika bio je neminovan. Analitičari su izneli ocenu da je pobjeda Srpske napredne stranke bila posledica razočarenja velikog broja građana u rezultate ekonomske politike

Demokratske stranke (Markovic and Steinberg 2012). Izborni poraz Demokratske stranke posebno se čini neizbežnim ishodom ukoliko se ima u vidu da je u periodu od 2008. do 2010. godine otpušteno 400 000 radnika, dok je tokom naredne dve godine posao izgubilo dodatnih 180 000 radnika (Obradović 2017:439).

Smena vlasti 2012. godine nije dovela do suštinskih promena u ekonomskoj politici. Kontinuitet ove politike potvrđuje činjenica da su iste ličnosti iz perioda vladavine Demokratske stranke zauzele ključne državne funkcije i pod novom vlašću. Jedina značajna promena bila je ta što se sprovođenje neoliberalne politike u periodu nakon 2012. odvijalo pod okriljem autokratskog režima. Politički autoritarizam u Srbiji omogućio je nesmetano sprovođenje nepopularnih političkih mera koje je diktirao MMF. Aleksandar Vučić, stožerna figura ovog sistema, sa stanovišta ekonomske politike predstavlja tipičan primer radikalnog neoliberala privrženog institucijama Vašingtonskog konsenzusa.⁹ Program privatizacije dobio je impetus Zakonom o privatizaciji koji je usvojen 2014. godine, a kojim su obuhvaćena velika preduzeća poput Galenike, Petrohemije, Rudarsko-topioničarskog basena Bor i Poljoprivrednog kombinata Beograd. Jedna od negativnih posledica takve politike bila je rast stope nezaposlenosti, koja je u Srbiji 2023. godine iznosila 9,4%, što je daleko više u odnosu na zemlje kao što su Hrvatska (5,8%), Rumunija (5,2%) i Bugarska (4,2%) (Ruer and Vujanović 2025). Nepovoljni ekonomski trendovi neizbežno su bili praćeni daljim padom životnog standarda građana. Prema podacima UNICEF-a, u Srbiji u apsolutnom siromaštvu živi 800 000 ljudi (Srejić 2025).¹⁰

Vučićev neoliberalizam ilustruje i program fiskalne konsolidacije koji je sproveden u prvim godinama njegove vladavine, kojim su značajno redukovane plate, penzije i javna potrošnja. Uporedo sa fiskalnom konsolidacijom, odvijala se i konsolidacija autokratskog političkog sistema. Švedski institut V-Dem od 2014. godine Srbiju kvalifikuje kao *izbornu autokratiju* (Nord et al. 2025:26). Za Vučića se može reći da, podjednako kao i Donald

9 Vučić je ovu privrženost jezgrovito izrazio rečima – „Ja sam za MMF i sa MMF-om” („Vučić: Šaljemo privredne timove u Sarajevo” 2015). U periodu nakon političkih promena 2012. godine Srbija je zaključila dva stendbaj aranžmana sa MMF-om, što je doprinelo produbljivanju dužničke krize. Na listi najzaduženijih zemalja prema MMF-u, Srbija zauzima 22. mesto, dok se Severna Makedonija nalazi na 53, Bosna i Hercegovina na 73, a Albanija na 76. mestu (Duggal 2025). Kada je reč o ukupnom javnom dugu, on je 2012. godine iznosio 17,7 milijardi evra (Obradović 2017:461) da bi do kraja 2025. porastao na 39,34 milijarde evra („Mesečni izveštaj: analiza javnog duga i duga sektora države: decembar 2025. godine”).

10 Uprkos pogoršanju makroekonomske situacije, MMF je pozitivno ocenio program reformi koji je u Srbiji sproveden kao uslov za odobrenje zajmova (“IMF satisfied with Serbian reform programme as growth increases” 2018).

Tramp (*Donald Trump*), Benjamin Netanjahu (*Benjamin Netanyahu*) i Viktor Orban, spada u red „lidera posvećenih neoliberalizmu i svojoj ličnoj moći. Kada su na vlasti, oni promovišu radikalnu verziju neoliberalizma i napadaju sve oblike opozicije” (Saad-Filho 2021:134). Politički autoritarizam u Srbiji dostigao je tačku crvenog usijanja tokom pobune civilnog društva, kada je nad studentima i građanima primenjena surova represija. Kombinacijom ekonomske krize i političke represije, Srbija je u ovom periodu Vučićeve autokratske vladavine faktički dovedena na ivicu građanskog rata.¹¹ Prema tome, ista ekonomska politika koja je svojevremeno proizvela interetničke sukobe u Jugoslaviji, dovela je do eskalacije intraetničkih tenzija u Srbiji i tako opisala pun krug krvavog nasilja.

Mobilizacija civilnog društva

Građanski rat koji je razorio socijalističku Jugoslaviju bio je šokantan po svojoj brutalnosti. Međutim, autori koji naglašavaju ulogu ekonomskih faktora koji su doveli do takvog ishoda smatraju da raspad federacije nije bio neizbežan razvoj događaja (Barratt Brown 1997:303; Frank 1992:53; Gibs 2010:126; Woodward 2003:85). Da su u Jugoslaviji postojale ideološke alternative nacionalizmu, govori podatak da su tokom 1980-ih širom zemlje organizovani radnički štrajkovi koji su transcendirali etničke i religijske razlike. Talas štrajkova koji je preplavio zemlju bio je socijalna reakcija na pogoršanje ekonomske situacije uzrokovane politikom strukturalnog prilagođavanja. Jugoslavija je tokom osamdesetih godina minulog veka bila zemlja sa najvećim brojem štrajkova u Evropi, koji su svoj vrhunac dostigli u periodu 1987–1988. (Obradović 2017:207).

Strahujući od pojave pokreta nalik Solidarnosti, Savez komunista Jugoslavije primenio je represivne mere kako bi „sprečio savezništva intelektualaca, radnika ili potencijalnih lidera *duž republičkih linija*” (Woodward 1995:77; kurziv u originalu). Interetnička solidarnost demonstrirana na štrajkovima u Jugoslaviji tog vremena u velikoj meri podseća na interetničku solidarnost koja je u Srbiji ispoljena tokom antirežimskih protesta 2024–2025. godine, o čemu najbolje svedoči zajedništvo novopazarskih i studenata iz ostalih delova Srbije. Još jedna sličnost između radničkih štrajkova u Jugoslaviji tokom osamdesetih i današnjih studentsko-građanskih protesta u Srbiji jeste to što oba slučaja predstavljaju *pobunu civilnog društva protiv države*.

11 Pojedini autori (Barrat Brown 1997:311) ističu da su sve zemlje u kojima su tokom poslednjih decenija XX veka vođeni građanski ratovi, uključujući i Jugoslaviju, bile opterećene ogromnim spoljnim dugom. Više o značaju ekonomskih faktora za pojavu građanskog rata v. Collier 2007. Za analizu uzročno-posledičnog odnosa MMF-ovog programa strukturalnog prilagođavanja i građanskog rata v. Hartzell, Hoddie, and Bauer 2010.

Civilno društvo se može definisati kao oblast između države i porodice koja obuhvata širok spektar društvenih pokreta, grupa, udruženja i dobrovoljnih organizacija.¹² Iako postoji veliki broj definicija civilnog društva, ono se tradicionalno određuje kao deo javnog prostora koji se razlikuje od političkog i ekonomskog društva i koji predstavlja „sferu u kojoj se pojedinci okupljaju i formiraju grupe, ostvaruju zajedničke poduhvate, dele interesovanja, komuniciraju o značajnim i ponekad ne tako značajnim pitanjima” (Chambers and Kopstein 2006:364). Između civilnog, političkog i ekonomskog društva ne postoje jasne linije demarkacije, tako da su njihove granice u velikoj meri fluidne (Hauard 2008:51–54). Za razliku od političkog i ekonomskog društva, koji se rukovode sticanjem moći ili profita, civilno društvo se sastoji iz institucija i organizacija kojima građani pristupaju na dobrovoljnoj osnovi:

...zbog svojih svakodnevnih interesa, potreba i želja. Prema tome, za razliku od organizacija političkog i ekonomskog društva, organizacije civilnog društva – iako često nastoje da ostvare politički uticaj i imaju stalnu potrebu za finansijskom pomoći – nemaju ni moć ni dobit kao svoj cilj ili osnovu postojanja (Hauard 2008:51).

Kada je reč o odnosu države i civilnog društva, postoji šest mogućih scenarija: civilno društvo odvojeno od države; civilno društvo protiv države; civilno društvo kao podrška državi; civilno društvo u dijalogu sa državom; civilno društvo u partnerstvu sa državom; i civilno društvo koje prevazilazi državu (Chambers and Kopstein 2006:364). Drugi autori smatraju da se država i civilno društvo konstantno nadmeću za dominaciju, te da se na osnovu (ne)ravnoteže moći između njih može govoriti o *slabim, despotskim i inkluzivnim državama*, pri čemu se demokratija ne može razviti u okviru despotskih država iz razloga što elite inhibiraju uticaj civilnog društva na politički život (Acemoglu and Robinson 2023:411).

Na osnovu navedenog, smatramo da današnja društveno-politička kriza predstavlja klasičan primer scenarija „civilno društvo protiv despotske

12 Deo civilnog društva čine i tzv. nevladine organizacije (NVO) koje su u postsocijalističkim zemljama poput Srbije gotovo monopolizovale termine „treći sektor” i „civilno društvo”. Međutim, neosporna je činjenica da su mnoge od ovih organizacija u pomenutim zemljama „osnovala [...] zapadne organizacije i one u različitoj meri zavise od zapadnih sredstava i uslova” (Hauard 2008:182). Pojedini autori su izvršili kritičku evaluaciju takvih organizacija i zaključili da su NVO „često interno nedemokratske; odlikuju se autoritarnim ili rukovodstvom u vidu harizmatičnih ličnosti; takmičarski su nastrojene; podeljene su duž klasnih, rodničkih, religijskih, regionalnih, prostornih i etničkih linija; i usmeravane su ili od države ili od donatora, ili i jednih i drugih” (Mercer 2002:13). Iz tog razloga pojam „civilno društvo” definišemo u širem smislu.

države". Uistinu, Srbija je nakon erupcije studentskih protesta postala studija slučaja antagonističkog odnosa civilnog društva i represivnog režima. Pobunjeno civilno društvo u Srbiji opredmećeno je u studentskom pokretu, zborovima građana, ekološkom pokretu protiv eksploatacije litijuma, radničkim sindikatima, profesionalnim udruženjima, građanskim inicijativama, udruženju ratnih i vojnih veterana, navijačkim grupama, školskim savetima roditelja, institucijama poput pozorišta, osnovnih i srednjih škola, fakulteta, naučnih instituta i izdavačkih kuća, određenim medijima i verskim ustanovama. Neposredna demokratija, građanski protesti, studentski plenumi, solidarne kuhinje, humanitarne akcije, organizacije kao što su Mreža akademske solidarnosti i angažovanosti, Slobodan univerzitet, Forum beogradskih gimnazija, Društveni front i Inicijativa za opstanak poljoprivrednika – sve to govori da je u Srbiji danas na delu robusno i dinamično civilno društvo koje svoju snagu crpi iz borbe za obnovu demokratije i vladavine prava. Vodeća uloga u ovoj borbi nesumnjivo pripada studentskom pokretu, budući da su upravo studenti bili društvena grupacija koja je animirala ostatak civilnog društva i podstakla ga da se suprotstavi nedemokratskom političkom sistemu.

Nakon novosadske tragedije kao inicijalnog događaja, studenti Fakulteta dramskih umetnosti su 22. novembra 2024. organizovali protest na kojem su izneli zahtev za krivično procesuiranje odgovornih lica. Državni aparat je na protest odgovorio represijom, usled čega je kao kontraodgovor organizovana blokada fakulteta širom Srbije. Studentski pokret je time pokrenuo borbu protiv despotske države, što je imalo snažan odjek, jer je pokret ubrzo pridobio masovnu podršku. Solidarnost ostatka civilnog društva pokazala se kao presudan faktor u borbi protiv autokratskog režima, budući da „efektivnost studentskih akcija često zavisi od njihove sposobnosti ili potencijala da organizuju širi ustanak kako bi izvršili veći pritisak javnosti na svoje oponente" (Boren 2001:5). Da borba studentskog pokreta nije dobila zamajac u vidu podrške šireg civilnog društva, ona bi bila iscrpljena već u svom ranom stadijumu.¹³

Svekolika strategija civilnog društva u borbi protiv represivne države tokom 2024–2025. godine može se opisati kao *nenasilna direktna akcija*. Takva strategija građanske neposlušnosti obuhvatala je mirne demonstracije, protestne šetnje, obustavu rada, štrajkove glađu, blokadu puteva, škola, fakulteta i drugih institucija, poput rektorata univerziteta i Studentsko kulturnog centra. Posebno upečatljivi poduhvati studentskog pokreta bili su višednevna pešačenja studenata po Srbiji, zahvaljujući kojima su

13 Kao potvrda toga mogu se navesti blokade fakulteta u Srbiji 2006, 2011. i 2014. godine, koje nisu dobile podršku izvan same studentske populacije.

pridobili naklonost i simpatije velikog dela stanovništva. Podrška građana studentskom pokretu bila je evidentna na masovnim demonstracijama u Beogradu, Novom Sadu, Kragujevcu i drugim gradovima. Među kolektivnim akcijama srpskih studenata našli su se i štafetni maraton do Brisela i biciklistička vožnja do Strazbura.

U početnoj fazi svoje borbe studenti su za cilj imali ispunjavanje nekoliko zahteva, među kojima je najvažniji svakako bio zahtev za objavljivanje celokupne dokumentacije u vezi sa rekonstrukcijom nadstrešnice na Železničkoj stanici u Novom Sadu. Nakon što je postalo jasno da autoritarni režim neće ispuniti njihove zahteve, studenti su početkom maja 2025. prvobitna četiri, odnosno šest, sveli na jedan zahtev – raspisivanje vanrednih parlamentarnih izbora. Ova odluka se može smatrati suvislom, posebno iz razloga što je postojala pretnja da protesti završe u slepoj ulici u slučaju nastavka insistiranja na ispunjavanju prvobitnih zahteva. Druga odluka studenata, da kreiraju sopstvenu listu političkih kandidata na parlamentarnim izborima, odražava nepoverljiv stav prema opozicionim političkim partijama. Takvo nepoverenje u potpunosti je opravdano, budući da je Vučić tokom svog „dugog marša kroz institucije” izvršio potpunu kooptaciju političke opozicije.

Sociološka je činjenica da određena grupa ljudi, kao što je etnička grupa, vlastiti identitet gradi i učvršćuje kao suprotnost grupi koju percipira kao svoj antipod (Malešević 2009:15). Takav uvid može se primeniti i na civilno društvo u Srbiji, koje sebe definiše kao suprotnost svom glavnom oponentu – autokratskom režimu i njegovim pristalicama.¹⁴ Međutim, studentski pokret i ostatak civilnog društva ne predstavljaju samo kolektivnu reakciju na politički autoritarizam, već i neposredan odgovor na ekonomski neoliberalizam u Srbiji, čiju smo istoriju predstavili u kritičkom svetlu. Takav razvoj događaja nije neuobičajen s obzirom da se neoliberalizam smatra glavnim neprijateljem civilnog društva u XXI veku (Powell 2013:8). Polanji u *Velikoj transformaciji* koristi koncept „dvostruko kretanje” kako bi opisao kontratendenciju koja prati ekspanziju sistema slobodnog tržišta, a koja nastaje u cilju zaštite društva od njegovih pogubnih posledica (Polanji 2003 [1944]:84). Nepomirljivi kritičar tržišne ekonomije, nosioce društvenog otpora u devetnaestovekovnoj Engleskoj prepoznao je u čarističkom pokretu, zadrugama, sindikatima, pokretu za skraćenje radnog vremena, rudimentarnim političkim partijama itd. U XX veku socijalizam, fašizam i njudilovska socijaldemokratija bili su politički pokreti koji su delili

14 Određivanje identiteta pobunjenog civilnog društva protivstavljanjem „drugome”, vladajućem režimu i njegovim simpatizerima, najbolje ilustruje čuvena protestna parola „i ko ne skače, taj je ćaci!”.

jednu zajedničku karakteristiku – svi oni su odbacili principe *laissez-faire* ekonomije (Polanji 2003 [1944]:235). Stoga bi pobuna civilnog društva u Srbiji mogla da služi kao empirijska potvrda Polanjijevog shvatanja dvostrukog kretanja.¹⁵

Posmatrano iz retrospektive, današnja eskalacija socijalnih tenzija deluje kao neizbežan razvoj događaja. Kako je Suzan Vudvord primetila, vlade zemalja bivše Jugoslavije na početku XXI veka odlučile su da ignorišu negativno iskustvo sa programom strukturalnog prilagođavanja iz 1980-ih i nastave da primenjuju neoliberalne mere poput makroekonomske stabilizacije, rapidne privatizacije i trgovinske liberalizacije (Woodward 2003:87–88). Iako je za *ex post facto* objašnjenja karakteristično da se, u realnosti neanticipirane, socijalne revolucije proglašavaju neminovnim događajima (Kuran 1989:41), veoma je teško izvesti zaključak da današnja socijalna pobuna nije bila neizbežna. Kao što se u Jugoslaviji socijalno nezadovoljstvo ispoljilo najpre u vidu masovnih štrajkova, a tek potom kao interetnički animoziteti, tako je i u Srbiji došlo do razbuktavanja kolektivnog resantimana. Prema tome, pitanje nije bilo da li će u srpskom društvu nastupiti erupcija nezadovoljstva građana, već samo u kakvoj će se formi ono manifestovati.

Država, tržište i civilno društvo uvek su stajali u nekoj vrsti uzajamnog odnosa. Danas postoji uverenje da je:

...svet postao reakcionarniji (i podmukliji i lukaviji u normalizaciji svojih zlodela). Grubo rečeno, tiranije tržišta i despotizmi države produbili su nejednakosti i abrogirale slobode unutar nacija i među nacijama [...] Ukoliko postoje bastioni koji zauzdavaju prodor ovih dveju sila, oni se nalaze, uopšteno govoreći, unutar civilnog društva (Burawoy 2005:314).

Ovaj iskaz empirijski potvrđuju i tekuća socijalna dešavanja u Srbiji. Civilno društvo se našlo između Scile političkog autoritarizma i Haribde ekonomskog neoliberalizma i stoga je jedino ono moglo da pruži otpor takvim retrogradnim snagama.

Tokom prve godine svog delovanja, studentski pokret, pridruženi građani i organizacije bili su optuživani za izazivanje nemira i eskalaciju tenzija. Međutim, civilno društvo nije uzrokovalo socijalnu krizu, već je svojim delovanjem dugo prikrivene tenzije učinilo manifestnim. Reči jednog od najistaknutijih boraca za socijalnu pravdu Martina Lutera Kinga (*Martin Luther King, Jr.*) u potpunosti se mogu primeniti na studentski pokret i ostatak civilnog društva u Srbiji:

15 Godine 2009. na Univerzitetu Džons Hopkins odbranjena je doktorska disertacija u kojoj se radnički štrajkovi i etnički nacionalizam u Jugoslaviji tokom 1980-ih objašnjavaju kao polanjijevski fenomen dvostrukog kretanja (Lowinger 2009).

Zapravo, mi koji smo uključeni u nenasilnu direktnu akciju nismo kreatori tenzija. Mi samo iznosimo na površinu skrivenu tenziju koja je već živa. Mi je iznosimo na otvoreno, gde je možemo videti i suočiti se s njom. Poput čira koji nikada ne može biti izlečen sve dok je skriven i koji se u svojoj zagnjenoj ružnoći mora izložiti prirodnim lekovima vazduha i svetlosti, nepravda isto tako mora biti izložena, uz svu tenziju koju njeno razotkrivanje stvara, svetlu ljudske savesti i vazduhu nacionalnog mnjenja pre nego što bude izlečena (King 1991 [1963]:295).

Sekira političkog nasilja

Sprega političkog autoritarizma i ekonomskog neoliberalizma nije recentna pojava. Ostalo je zabeleženo da je Čile pod režimom generala Pinočea (*Augusto Pinochet*) postao laboratorija u kojoj je eksperimentalno sprovedena prva šok terapija (Klein 2007:75–97). Isto tako, pojedini autori su primetili da su autoritarne države bile uspešnije od demokratskih država u primeni programa strukturalnog prilagođavanja (Walton and Shefner 1994:133). Drugi autori tvrde da je glavni paradoks neoliberalizma bio u tome što je „institucionalizacija neoliberalne demokratije potkopala same temelje demokratije” (Saad-Filho 2021:134). Jedna od osnovnih teza ovog rada jeste da se uzrok aktuelne socijalne krize ne može identifikovati samo u Vučićevoj autokratiji. Kao i u objašnjenjima raspada Jugoslavije, u različitim tumačenjima uzroka današnjih socijalnih previranja moguće je uočiti tendenciju ka „personalizaciji konflikta”. Neophodno je naglasiti da je uspostavljanje autokratskog političkog sistema bilo u funkciji obezbeđivanja institucionalnog okvira za nesmetano sprovođenje neoliberalne ekonomske politike. Jedna od posledica paklenog saveza političkog despotizma i ekonomskog neoliberalizma bila je sistemska korupcija. *Modus operandi* ovog nedemokratskog sistema zasnivao se na različitim mehanizmima – manipulacija izborima, kooptiranje opozicije, kreiranje atmosfere straha, dezavuisanje institucija, medijska propaganda, nacionalistička retorika i lažni ideološki konflikti (poput konflikta Prve i Druge Srbije).¹⁶ Kada su ove taktike manipulacije izgubile svoju delotvornost, odbrambeni mehanizmi sistema postali su reakcionarni društveni pokret i surova politička represija. Narodnu skupštinu zamenio je paravojni kamp; kontrolisanu opoziciju zamenili su „ćaci”; dimne zavese – suzavac i šok-bombe.

¹⁶ Jedan od stubova Vučićevog autokratskog sistema bila je i „partokratska država”, pod čime se podrazumeva zapošljavanje kadrova u državnim ustanovama na osnovu lojalnosti Srpskoj naprednoj stranci. Na ovaj način je obezbeđena servilnost rukovodstva fundamentalnih ustanova, ali i velikog broja građana, koji su u zamenu za dobijanje posla bili obavezni da pružaju podršku vladajućem režimu u vidu glasanja na izborima, prisustvovanja stranačkim mitinzima, bavljenja propagandnom delatnošću itd.

Ubrzo nakon formiranja studentskog pokreta, državni aparat je reagovao kreiranjem kontrapokreta Studenti koji žele da uče, čiji su pripadnici postali poznati po nazivu „Studenti 2.0”. Takva reakcija nije nikakav *novum*, budući da svaki potencijalno politički relevantan pokret generiše svoju opoziciju (Meyer and Staggenborg 1996:1630).¹⁷ Kontrapokret se može definisati kao „svestan, kolektivan, organizovan pokušaj odupiranja ili preokretanja društvene promene” (Mottl 1980:620). Jednom formirani, inicijalni pokret i kontrapokret stupaju u dinamičnu interakciju. Dok se inicijalni pokret bori za institucionalnu promenu u društvu, kontrapokret nastoji da očuva *status quo*. Kako bi to postigao, reakcionarni pokret mobilize ljudske, materijalne i simboličke resurse, pri čemu neretko primenjuje potpuno istu taktiku borbe kao i inicijalni pokret (Mottl 1980:624). Suštinskom karakteristikom svakog kontrapokreta može se smatrati „*korišćene jedne ideje kao ideološke poluge radi mobilizacije raznorodnog članstva kako bi se očuvao status quo*” (Mottl 1980:622; kurziv u originalu).

Ukoliko ove sociološke uvide primenimo na pokret Studenti 2.0, jasno je da je njegova „ideološka poluga” virulentni nacionalizam koji kritičare vladajućeg režima, pripadnike iste etničke grupe, etiketira kao „izdajnike”, dok posebnoj opasnosti izlaže strane državljane i manjinske etničke grupe. Odbrana vladajućeg režima izjednačava se sa odbranom Srbije od navodnih neprijatelja čije delovanje, u ideološkom narativu kontrapokreta, predstavlja „rušenje ustavnog poretka”. Pobunjeni studenti su tokom prve godine svoje borbe optuživani da su finansirani od zapadnih centara moći, čije interese navodno zastupaju pod krinkom borbe protiv korupcije. Ono što u stvarnosti predstavlja pobunu civilnog društva protiv despotske države, u retorici kontrapokreta postaje pokušaj izvođenja „obojene revolucije”. Isto tako, dok je novosadska tragedija bila inicijalni događaj u procesu mobilizacije civilnog društva, u narativu kontrapokreta takav događaj nema posebnu važnost, dok se za uzroke tragedije nude dubiozna i često kontradiktorna objašnjenja. Ovakve i slične optužbe, iako bez ikakvog uporišta u činjenicama, imaju za cilj da diskredituju legitimne zahteve studentskog pokreta i ostatka civilnog društva. Međutim, kontrapokret Studenti 2.0 pati od istih nedostataka kao i svaki društveni pokret ove vrste, a to je njegova fundamentalna slabost i zavisnost od resursa koje pružaju elite (Meyer and Staggenborg 1996:1640).

Pored kreiranja kontrapokreta, državni aparat je na studentsko-gradanske proteste odgovorio brutalnom represijom. „Sekira političkog nasilja”,

¹⁷ Vladajući režim je na potpuno isti način odgovorio na pojavu pokreta protiv eksploatacije litijuma u Srbiji Ne damo Jadar („Nećeš kopati”) – kreiranjem kontrapokreta Kopaćemo.

o kojoj su Karl Marks (*Karl Marx*) i Roza Luksemburg (*Rosa Luxemburg*) govorili u kontekstu (prvobitne) akumulacije kapitala (Obradović 2017:35), zamahnula je svom silinom na pobunjeno civilno društvo. Politička represija kretala se od otpuštanja radnika zbog učestvovanja u antirežimskim demonstracijama, preko prebijanja, zastrašivanja, mučenja i ponižavanja demonstiranata, do nedozvoljene upotrebe soničnog i hemijskog oružja. Veliki broj demonstiranata bio je priveden i sudski procesuiran. Prekomerna upotreba sile u svrhe gušenja protesta, poput onog u Novom Sadu 5. septembra 2025, predstavlja eklatantan primer instrumentalizacije policije tokom prve godine borbe civilnog društva protiv autokratskog režima.

Iako se u svom veberovskom određenju država definiše na osnovu monopola na legitimnu upotrebu sile, neosporna je činjenica da prekomerno oslanjanje na upotrebu sile od državnog aparata dovodi do erozije njegovog legitimiteta. Pored toga, takva situacija je naročito opasna zbog moguće pojave „začaranog kruga” političkog nasilja. Kada počne da se primenjuje, državna represija pokazuje tendenciju perzistiranja (Davenport 2004:542), dok pobunjeni građani, kako je pokazala Brin Rozenfeld (*Bryn Rosenfeld*), istovremeno ispoljavaju veću odlučnost u svojoj političkoj borbi i to upravo usled resantimana koje u njima pobuđuje represivno ponašanje državnog aparata (Dhabhai 2024).

Jedna od karakteristika političke represije bila je angažovanje kriminalnih bandi i osuđivanih prestupnika u cilju obračuna sa pobunjenim studentima i građanima. Nerazmršiva isprepletanost državnih i kriminalnih struktura u Srbiji najjasnije se pokazala u odgovoru režima na pobunu civilnog društva. Takvu pojavu moguće je objasniti pomoću koncepta „neomedijevalizam” (Rapley 2012). Ova pojava identifikovana je u mnogim zemljama u razvoju, u kojima se formalni i neformalni nosioci političke vlasti, poput organizovanih kriminalnih grupa, ekstremističkih pokreta i parapolicije, nalaze u simbiotskom odnosu. Umesto suprotstavljanja centralnoj državnoj vlasti, neformalne strukture moći u određenoj meri učestvuju u upravljanju državom. Pored toga, takve grupacije „stoje u odnosu recipročne obaveze prema centralnoj vlasti, zavise od nje zbog nekih usluga, dok za uzvrat pružaju usluge” (Rapley 2012:320). Kao što se u srednjem veku više različitih institucionalnih struktura preplitalo u upravljanju državnim teritorijom, tako je i u neomedijevalnim zemljama vlast podeljena među državnim i paradržavnim akterima. Oslanjanje na paradržavne strukture na postjugoslovenskom prostoru datira iz vremena oružanih sukoba 1990-ih, kada su političke elite zarad svojih ratnih ciljeva mobilisale kriminalne bande i transformisale ih u paravojne jedinice. Pripadnici ove moderne verzije bašibozuka postali su ozloglašeni zbog strahovitih zločina koje su počinili nad civilnim stanovništvom.

Zaključak: U susret nepoznatom

Između ekonomije i demokratije postoji neraskidiva veza. Kako je Lipset primetio u svojoj klasičnoj studiji *Politički čovek*:

demokratija [je] povezana sa stanjem ekonomskog razvoja. Što je nacija bogatija, to je verovatnije da će održati demokratiju. Od Aristotela do danas ljudi su dokazivali da samo u bogatom društvu, u kojem relativno mali broj građana živi u stvarnom siromaštvu, može nastati situacija da masa stanovništva inteligentno učestvuje u politici i razvija samokontrolu potrebnu da ne podleđe pozivima neodgovornih demagoga (Lipset 1969:67).

Slučaj savremenog srpskog društva potvrđuje ovaj iskaz. Nije nikakva slučajnost što je uspostavljanje autokratskog političkog sistema u Srbiji nastupilo upravo u periodu njenog ekonomskog propadanja i sve izraženije društvene polarizacije. Kao što se raspad Jugoslavije ne može pravilno objasniti bez uzimanja u obzir ekonomskih faktora, tako se ni za pojavu autoritarnih tendencija i pobunu civilnog društva u Srbiji ne može ponuditi zadovoljavajuće objašnjenje bez prepoznavanja ekonomije kao njenog korena. Temeljne uzroke današnje društveno-političke krize identifikovali smo u neoliberalnoj ekonomskoj politici koja se sprovodi u skladu sa diktatima MMF-a. Iz ovoga sledi da za rešavanje aktuelne krize u Srbiji neće biti dovoljna samo smena Vučićevog autokratskog režima, već i potpuno napuštanje neoliberalizma kao politike i ideologije.

Prvi deo ovog rada bio je posvećen događajima u prošlosti, drugi deo događajima u sadašnjosti. Na ovom mestu želeli bismo da iznesemo nekoliko refleksija o *moogućim* političkim trajektorijama u doglednoj budućnosti. Ukoliko dođe do svrgavanja Vučićevog režima, smatramo da su moguća tri različita politička scenarija. Prvi potencijalni ishod je *demokratska opcija*, koja označava obnovu demokratije, vladavine prava i pravne države. Sledeću alternativu predstavlja *oligarhijska opcija*, politički scenario prema kojem se demokratski izabrana vlast izvrgava u antidemokratski režim *podjednako represivan* kao i prethodni. Takav ishod događaja služio bi kao empirijska potvrda gvozdenog zakona oligarhije koji je formulisao Robert Michels (*Robert Michels*). Treću alternativu bismo nazvali *fašističkom opcijom*. To je politički scenario prema kojem vlast u zemlji preuzima reakcionarni režim koji u pogledu represivnog ponašanja prevazilazi čak i svog prethodnika. Takav bi ishod umnogome podsećao na politički uspon Benita Musolinija (*Benito Mussolini*), koji je uspostavio fašističku diktaturu u Italiji uprkos dvogodišnjoj borbi radničke klase, koja je bila izražena u vidu masovnih štrajkova i zauzimanja fabrika.

Međutim, sve navedene političke alternative samo su potencijalni, a ne neminovni rezultati današnjih zbivanja. Budućnost nije uklesana u kamen, već zavisi od postupaka koje društveni akteri budu preduzimali u ovom periodu neizvesnosti. Takvo uverenje gajio je i Karl Polanji, koji na jednom mestu piše:

Koncepcija budućnosti koja nas negde čeka besmislena je zato što budućnost ne postoji, niti sada niti kasnije. Budućnost je konstantno preoblikovana od onih koji žive u sadašnjosti. Sadašnjost je jedina realnost. Ne postoji budućnost koja pruža validnost našim akcijama u sadašnjosti. (Navedeno prema Polanyi-Levitt and Mendell 1987:22)

Isti autor u *Velikoj transformaciji* govori o „otkriću društva”, za koje smatra da predstavlja „konstitutivni element u svesti modernog čoveka” (Polanji 2003 [1944]:247). Na tragu Polanjijevih shvatanja možemo reći da se u Srbiji tokom 2024–2025. dogodilo svojevrсно „otkriće društva”. Ovo otkriće će ostati suštinsko obeležje prve godine građanske borbe protiv političkog autoritarizma i ekonomskog neoliberalizma, nezavisno od toga kakav će biti njen epilog u doglednoj budućnosti.

Literatura

- Acemoglu, Daron, and James A. Robinson. 2023. “Weak, Despotic, or Inclusive? How State Type Emerges from State versus Civil Society Competition.” *American Political Science Review* 117(2):407–420.
- Arato, Andrew. 1981. “Civil Society Against the State: Poland 1980–81.” *Telos* 47:23–47.
- Bala, Marko. 2025. „Kap krvi koja je prelila čašu punu gneva: sociološke refleksije o studentskim protestima u Srbiji”. *Književne vertikale* 35:14–31.
- Balunović, Filip. 2025. *Serbia’s Student Movement Offers Hope in Dark Times*. Jacobin. Retrieved August 29, 2025 (<https://jacobin.com/2025/03/serbia-student-movement-authoritarianism-protest>).
- Barker, Colin. 1999. “Empowerment and Resistance: ‘Collective Effervescence’ and other Accounts.” Pp. 11–31 in *Transforming Politics: Power and Resistance*, edited by P. Baggeley, and J. Hearn. London: Palgrave Macmillan.
- Boren, Mark Edelman. 2001. *Student Resistance: A History of the Unruly Subject*. New York: Routledge.
- Barratt Brown, Michael. 1997. “The Role of Economic Factors in Social Crisis: The Case of Yugoslavia.” *New Political Economy* 2(2):299–315.
- Burawoy, Michael. 2005. “The Critical Turn to Public Sociology.” Pp. 309–322 in *Enriching the Sociological Imagination: How Radical Sociology Changed the Discipline*, edited by R. F. Levine. Boulder, CO: Paradigm Publishers.
- Bursać, Dejan. 2025. *How Serbia’s Government Spent the Year Trying to Dodge an Election*. Balkan Insight. Retrieved December 21, 2025 (<https://balkaninsight.com/2025/12/17/how-serbias-government-spent-the-year-trying-to-dodge-an-election/>).

- Chambers, Simone, and Jeffrey Kopstein. 2006. "Civil Society and the State." Pp. 363–381 in *The Oxford Handbook of Political Theory*, edited by J. S. Dryzek, B. Honig, and A. Phillips. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Chossudovsky, Michel. 2003. *The Globalization of Poverty and the New World Order*. Second Edition. Pincourt, QC: Global Research.
- Collier, Paul. 2007. "Economic Causes of Civil Conflict and Their Implications for Policy." Pp. 197–218 in *Leashing the Dogs of War: Conflict Management in a Divided World*, edited by C. A. Crocker, F. O. Hampson, and P. Aall. Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press.
- Davenport, Christian. 2004. "The Promise of Democratic Pacification: An Empirical Assessment." *International Studies Quarterly* 48(3):539–560.
- Denić, Bogdan. 1996. *Etnički nacionalizam: tragična smrt Jugoslavije*. Beograd: Radio B92.
- Dhabhai, Khushmita. 2024. *The Transformative Power of Anger Under Authoritarian Repression*. Stanford University. Retrieved February 19, 2025 (<https://cddrl.fsi.stanford.edu/news/transformative-power-anger-under-authoritarian-repression>).
- Duggal, Hanna. 2025. "Which countries owe the IMF the most money in 2025?." *Al Jazeera*, October 16. Retrieved November 17, 2025 (<https://www.aljazeera.com/news/2025/10/16/which-countries-owe-the-imf-the-most-money-in-2025>).
- Engler, Mark, and Paul Engler. 2014. *From the Berlin Wall to today — Lessons for harnessing the moment of the whirlwind*. Waging Nonviolence. Retrieved September 7, 2025 (<https://wagingnonviolence.org/2014/11/berlin-wall-today-lessons-harnessing-moment-whirlwind/>).
- Felker-Kantor, Max. 2017. *The 1992 Los Angeles Rebellion: "No Justice, No Peace"*. Origins: Current Events in Historical Perspective. Retrieved October 10, 2025 (<https://origins.osu.edu/index.php/milestones/may-2017-1992-los-angeles-rebellion-no-justice-no-peace>).
- Ferrero-Turrión, Ruth, and Alejandro Esteso Pérez. 2025. *As Serbia's Students Continue Fighting, the EU Keeps Drowning in its Own Irrelevance*. Reporting Democracy. Retrieved December 9, 2025 (<https://balkaninsight.com/2025/12/02/as-serbias-students-continue-fighting-the-eu-keeps-drowning-in-its-own-irrelevance/>).
- Filipović, Luka. 2025. *How Serbian students are redefining protest and participation*. Re-Engaging. Retrieved June 2, 2025 (<https://re-engaging.eu/news/how-serbian-students-are-redefining-protest-and-participation/>).
- Frank, Andre Gunder. 1992. "Economic ironies in Europe: a world economic interpretation of East-West European politics." *International Social Science Journal* 44(1):41–56.
- Frank, Andre Gunder. 1999. *War is Peace, Big Brother Assures Us, While NATO Bombing is Dangerously Criminal and Criminally Dangerous*. RRoJas Databank. Retrieved February 2, 2025 (https://rrojasdatabank.info/agfrank/nato_kosovo/msg00000.html).
- Gervasi, Sean. 1992/1993. "Germany, U.S., and the Yugoslavia Crisis." *CovertAction Quarterly* 43:41–45; 64–66.
- Gibs, Dejvid. 2010. *Humanitarno razaranje Jugoslavije*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Gitlin, Todd. 1987. *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*. Toronto: Bantam Books.

- Glavardanov, Mira. 2025. *Months of Student Protests Shake Government*. Socialist World. Retrieved October 12, 2025 (<https://www.socialistworld.net/2025/02/04/months-of-student-protests-shake-serbias-government/>).
- Gowan, Peter. 1999. "The Twisted Road to Kosovo: The Political Origins of the NATO Attack on Yugoslavia." *Labour Focus on Eastern Europe* 62:4–141.
- Halpern, Džoe M. i Dejvid A. Kajdikel, prir. 2002. *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*. Beograd: Samizdat B92.
- Hartzell, Caroline A., Matthew Hoddie, and Molly Bauer. 2010. "Economic Liberalization via IMF Structural Adjustment: Sowing the Seeds of Civil War?" *International Organization* 64(2):339–356.
- Hasa, Gresa. 2025. *Lessons from the student protests in Serbia*. Osservatorio Balcani Caucaso Transeuropa. Retrieved November 9, 2025 (https://www.balcani-caucaso.org/en/cp_article/lessons-from-the-student-protests-in-serbia/).
- Hauard, Mark M. 2008. *Slabost civilnog društva u postkomunističkoj Evropi*. Beograd: Građanske inicijative.
- "IMF satisfied with Serbian reform programme as growth increases." 2018. *Emerging Europe*, October 5. Retrieved September 20, 2025 (<https://emerging-europe.com/imf-satisfied-with-serbian-reform-programme-as-growth-increases/>).
- Jakovljević, Branislav. 2025. *Serbia's Protests Have Destabilized Aleksandar Vučić's Rule*. Jacobin. Retrieved December 12, 2025 (<https://jacobin.com/2025/11/serbia-protests-vucic-corruption-authoritarianism>).
- Kamatović, Tamara. 2025. *Serbia's Mass Protests Against a Crony-Capitalist Government*. Jacobin. Retrieved April 23, 2025 (<https://jacobin.com/2025/02/serbia-protests-novi-sad-railway>).
- King, Martin Luther, Jr. 1991 [1963]. "Letter from Birmingham City Jail." Pp. 289–302 in *A Testament of Hope: The Essential Writings and Speeches of Martin Luther King, Jr.*, edited by J. M. Washington. San Francisco: HarperSanFrancisco.
- Klein, Naomi. 2007. *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Metropolitan Books.
- Kocka, Jürgen. 2010. *Civil Society and Dictatorship in Modern German History*. Hanover: University Press of New England.
- Kovačević, Mladen. 2012. *Srbija u kandžama neoliberalizma - (3)*. Pristupljeno 14. oktobra 2025. (<https://www.99posto.org/srpski/srbija-u-kandama-neoliberalizma-3>).
- Kuran, Timur. 1989. "Sparks and Prairie Fires: A Theory of Unanticipated Political Revolution." *Public Choice* 61(1):41–74.
- Lipset, Seymour M. 1969. *Politički čovek: društvena osnova politike*. Beograd: Rad.
- Lowinger, Jake. 2009. *Economic Reform and the 'Double Movement' in Yugoslavia: An Analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism in the 1980s*. Publication No. 3392335 [Doctoral dissertation, Johns Hopkins University]: UMI Dissertation Publishing.
- Luban, Daniel. 2017. *The Elusive Karl Polanyi*. Dissent. Retrieved September 2, 2025 (<https://www.dissentmagazine.org/article/elusive-karl-polanyi-great-transformation-gareth-dale-biography/>).
- Malešević, Siniša. 2009. *Sociologija etniciteta*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Markovic, Ognjen, and Stefan Steinberg. 2012. *Serbian presidential vote indicates growing disaffection from the EU*. World Socialist Web Site. Retrieved March 22, 2025 (<https://www.wsws.org/en/articles/2012/05/serb-m26.html>).

- Mercer, Claire. 2002. "NGOs, civil society and democratization: a critical review of the literature." *Progress in Development Studies* 2(1):5–22.
- Meyer, David S., and Suzanne Staggenborg. 1996. "Movements, Countermovements, and the Structure of Political Opportunity." *American Journal of Sociology* 101(6):1628–1660.
- Milosavljević, Dušanka. 2025. *Serbian Students Are Reimagining What Society Could Be*. Rosa Luxemburg Stiftung. Retrieved March 13, 2025 (<https://www.rosalux.de/en/news/id/53167/serbian-students-are-reimagining-what-society-could-be>).
- Mesečni izveštaji: Analiza javnog duga i duga sektora države: decembar. 2025. Beograd: Ministarstvo finansija Republike Srbije; Uprava za javni dug.
- Mottl, Tahi L. 1980. "The Analysis of Countermovements." *Social Problems* 27(5):620–635.
- Nord, Marina, David Altman, Fabio Angiolillo, Tiago Fernandes, Ana Good God, and Staffan I. Lindberg. 2025. *Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?* Gothenburg: V-Dem Institute.
- Obradović, Marija. 2017. *Hronika tranzicionog groblja: privatizacija društvenog kapitala u Srbiji 1989–2012*. Beograd: Nova srpska politička misao; Institut za noviju istoriju Srbije.
- Parenti, Michael. 2000. *To Kill a Nation: The Attack on Yugoslavia*. London: Verso.
- Piven, Frances Fox, and Richard A. Cloward. 1979. *Poor People's Movements: Why They Succeed, How They Fail*. New York: Vintage Books.
- Polanji, Karl. 2003 [1944]. *Velika transformacija: politička i ekonomska ishodišta našeg vremena*. Beograd: Filip Višnjić.
- Polanyi-Levitt, Kari, and Marguerite Mendell. 1987. "Karl Polanyi: His Life and Times." *Studies in Political Economy* 22(1):7–39.
- Powell, Fred. 2013. *The Politics of Civil Society: Big Society and Small Government*. Second Edition. Bristol: Policy Press.
- Rapley, John. 2012. "The development of informal governance in post-apartheid South Africa: Criminal gangs as neo-medieval agents." *South African Journal of International Affairs* 19(3):319–336.
- Ruer, Nina and Nina Vujanović. 2025. *Understanding Serbian youth discontent through the lens of the labour market*. Bruegel. Retrieved September 17, 2025 (<https://www.bruegel.org/analysis/understanding-serbian-youth-discontent-through-lens-labour-market>).
- Saad-Filho, Alfredo. 2021. "Endgame: from crisis in neoliberalism to crises of neoliberalism." *Human Geography* 14(1):133–137.
- Salzmann, Markus. 2025. *Serbian government escalates violence against protesters*. World Socialist Web Site. Retrieved October 20, 2025 (<https://www.wsws.org/en/articles/2025/09/10/bb84-s10.html>).
- Spaić, Bojan, ur. 2025. *Protest je ispit: profesorski zapisi o studentskim protestima 2024/2025. godine*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Srejić, Milica. 2025. *Statistička poigravanja: Zašto se u Srbiji više ne meri apsolutno siromaštvo?*. Vreme. Pristupljeno 28. oktobra 2025. (<https://vreme.com/drustvo/statisticka-poigravanja-zasto-se-u-srbiji-vise-ne-meri-apsolutno-siromastvo/>).
- Stiglic, Džozef E. 2004. *Protivrečnosti globalizacije*. Beograd: SBM-x.
- "Stratfor: MMF jedan od krivaca za raspad Jugoslavije". 2012. *Radio Slobodna Evropa*, 2. mart. Pristupljeno 19. septembra 2025. (<https://www.slobodnaevropa.org/a/24502232.html>).

- „Vučić: Šaljemo privredne timove u Sarajevo”. 2015. *Radio-televizija Srbije*, 23. jul. Pristupljeno 12. aprila 2025. (<https://www.rts.rs/vesti/politika/1986046/vucic-saljemo-privredne-timove-u-sarajevo.html>).
- Vujančić, Lela. 2025. *Serbia's Protests, From Blockades to the Ballot*. Jacobin. Retrieved May 3, 2025 (<https://jacobin.com/2025/06/serbia-protest-movement-electoral-politics>).
- Walton, John, and Jonathan Shefner. 1994. “Latin America: Popular Protest and the State.” Pp. 97–134 in *Free Markets and Food Riots: The Politics of Global Adjustment*, edited by J. Walton, and D. Seddon. Oxford, UK: Blackwell.
- Wanniski, Jude. 1999. *Propaganda Wars*, #3. Polyconomics. Retrieved January 19, 2025 (<http://www.polyconomics.com/memos/mm-990415.htm>).
- Woodward, Susan L. 1995. *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- Woodward, Susan L. 2003. “The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia.” *Socialist Register* 39:73–92.
- “Yugoslav Premier Seeks U.S. Aid.” 1989. *New York Times*, October 14. Retrieved August 1, 2025 (<https://www.nytimes.com/1989/10/14/world/yugoslav-premier-seeks-us-aid.html>).
- Zvijer, Nemanja, Marija Radoman, and Aleksandra Marković. 2025. “The Formal Features of Protest Slogans as an Element of Symbolic Struggle in Serbia’s Faculty Blockades (2024–2025).” Pp. 79–96 in *New Divisions, Struggles and Solidarities in South East Europe: Book of Proceedings: International Scientific Conference Belgrade, June 13–14, 2025*, edited by V. Backović, and A. Marković. Belgrade: Sociological Scientific Society of Serbia.

Marko Bala

BETWEEN SCYLLA AND CHARYBDIS: CIVIL SOCIETY IN SERBIA AGAINST POLITICAL AUTHORITARIANISM AND ECONOMIC NEOLIBERALISM

Summary

The subject of this paper is the socio-political crisis that followed the collapse of a train station canopy in Novi Sad on November 1, 2024. The paper is historical and theoretical in its character and seeks to attain several goals. The first part considers the structural factors that have generated an acute crisis in Serbia, whereby we draw parallels with the dissolution of Yugoslavia. Our goal is to show that at the basis of the current crisis in Serbia are the same factors that caused the dissolution of the Yugoslav federation. The second part of the paper analyses the student and civil protests, and our intent is to show that this phenomenon represents a typical case of civil society combating a repressive state. It is our opinion that the protest movement has not emerged solely as a reaction to political authoritarianism, but also as a direct response to the devastating consequences of neoliberal economic policies that have been implemented in Serbia for almost three decades. Therefore, the current escalation of tensions is viewed in a Polanyian manner, as the self-protection of society against the excesses of a free market. The third part focuses on the response of the state apparatus to the student-led social rebellion. A few possible political trajectories in the foreseeable future are considered in the concluding part of the paper.

Keywords: social crisis; Serbia; student protests; civil society; authoritarianism; neoliberalism